

BÁTHORY ORSOLYA

BATTHYÁNY JÓZSEF ÉRSEK MECENATÚRÁJA: VÁLOGATÁS AZ ÉRSEKNEK DEDIKÁLT MŰVEKBŐL

Batthyány József (1727–1799) esztergomi érsek, bíboros, korának páratlanul színes egyénisége volt, akinek kultúrapártoló tevékenységével kapcsolatban elsősorban iskola-alapításait, az általa fenntartott zenekart, valamint a pozsonyi prímási palota megépítését szokás kiemelni.¹ A katolikus egyházi vezetők korán felismerték az 1751-ben pappá szentelt Batthyány kvalitásait, egyebek mellett azt, hogy nemcsak kiváló szónok, de remek (szemináriumi) oktató is.² A még a harmincadik életévét be sem töltött Batthyányért versengtek az egyház előjárói. 1759-ben erdélyi püspök lett, majd rá egy évre kalocsai érsekké nevezték ki. Tizenhat éven át töltötte be ezt az egyházi méltóságot, ezalatt a papképzés fejlesztésére szemináriumot alapított, a világi oktatás színvonalának emelése érdekében pedig behívta a piaristákat Kalocsára. 1768-ban nyomdát alapított Bácsón.³ 1776-ban nevezték ki esztergomi érseknek, és egészen 1799-ben bekövetkezett haláláig viselte a méltóságot. 1778-tól ugyan a bíborosi kollégium tagja volt, de csak 1782 áprilisában kapta meg VI. Piusztól a bíborosi kalapot Bécsben.

Batthyány beutazta Európát, Itáliát, Németországot, és Franciaországban is megfordult.⁴ Utazásai során gyarapította műveltségét, amelyet kultúrapártoló tevékenységében kívánt aktívan kamatoztatni. A Batthyányt méltató írásoknak egyik joggal fontos eleme a prímás bibliofil tevékenységének hangsúlyozása, azon belül is annak kiemelése, hogy minden értékes, hazánkkal kapcsolatos könyvet és kéziratot gyűjtött.⁵ Könyvgyűjtő tevékenységéről a *Mindenes Gyűjtemény* 1789-ben azt írta, hogy „ez a kedves méltóság minden hazánkat illető könyveket, nevezetesen pedig a mostanában hazánkban kibocsátott munkákat nagy szorgalmatossággal és költséggel szerzetteti be.”⁶ Batthyány még kalocsai érsek korában, 1769 nyarán vásárolta meg Bél Mátyás kéziratot hagyatékát, melynek rendezését Miller Jakab Ferdinándra bízta, aki nemcsak a titkára volt, de egyszersmind a Pozsonyban

¹ Batthyány József életrajzát, egyházi pályafutását lásd: CZÉKLI Béla: Batthyány I. József. In: *Esztergomi érsekek 1001–2003*. (Szerk.): BEKE Margit. Budapest: Szent István Társulat 2003, 347–354; MESZLÉNYI Antal: *A magyar hercegprímások arcképsorozata 1707–1945*. Budapest: Szent István Társulat 1970, 122–146; KOLLÁNYI Ferenc, *Esztergomi kanonokok 1100–1900*. Esztergom: 1900, 362–365.

² Czékli, 347–348; Meszlényi, 125.

³ Czékli, 348–349.

⁴ Meszlényi, 125.

⁵ Meszlényi, 125; KOVÁCH Zoltán: *Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár története a 11. századtól 1820-ig*, (Kieg., a válogatott bibliográfiát összeáll. és közread.): SZEPESI Zsuzsanna. Esztergom: Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár 2011, 41.

⁶ Idézi: KELECSÉNYI Gábor: *Múltunk neves könyvgyűjtői*. Budapest: Gondolat 1988, 157.

felállított érseki könyvtár öre is.⁷ Könyv- és kéziratgyűjteményével kezdetben pozsonyi könyvtára, majd az érsekség 1820-ban Esztergomba történő visszaköltözése után az ottani Főszékesegyházi Könyvtár, a Bibliotheca gyarapodott.⁸

A hungarika gyűjtőkör mellett viszont számos olyan idegen nyelvű (főleg német, francia, olasz, latin stb.), nem magyar vonatkozású kötetet is találunk a Bibliotheca állományában, amelyek egykor a primás birtokában voltak.⁹ A több mint 2700 kötet rendkívül széles körű tudományos érdeklődésről tesz tanúbizonyságot. A teológiai és lelkiismereti munkák mellett szép számmal kaptak helyet természettudományos, jogi és történeti művek a primás könyvtárában, rengeteg a Batthyányt köszöntő alkalmi kiadvány (versek, iskolai színjátékok stb.) is.¹⁰ Feltűnően sok az állományban a névtelenül kiadott aktuálpolitikai értekezés, röpirat. Az utóbbiak nagy száma nem pusztán a személyes érdeklődés folyamánya, hiszen apja, Batthyány Lajos, az utolsó nemzeti nádor halála után a hercegprimás lett közjogi értelemben a legbefolyásosabb magyar főrend.¹¹ Minthogy tisztában volt politikai státuszának súlyával, Batthyány a jozefinista egyházpolitika egyik fő kritikusaként maga is írt politikai pamfletet.¹²

A kultúrát és tudományt pártoló Batthyány érseknél több tudós és művész is megfordult, és támogatásért cserébe vagy szimpátiájának elnyerése érdekében sokan neki ajánlották műveiket. Batthyány, minthogy személyében ötvöződött a legmagasabb

⁷ SZELESTEI NAGY László: *Bél Mátyás kéziratok hagyatékának katalógusa*, Budapest: MTA Könyvtára 1984, 11. Kéziratgyűjteményének katalógusát lásd: BEKE Margit: *Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány-gyűjteményének katalógusa*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár 1991 (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai 9).

⁸ Kelecsényi, 157.

⁹ Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár online katalógusában a Batthyány József possessorii bejegyzésével (ex librisével) ellátott könyveket lásd: <https://tinyurl.com/mr3epbva> (utolsó letöltés: 2024. június 27.)

¹⁰ A másik gyűjtemény, amely szintén az érsek-bíboros intellektusáról és szerteágazó érdeklődéséről ad képet, az Batthyány Kázmér kisbéri könyvtára, amelyet a tulajdonos ajándékozott a Magyar Tudományos Akadémiának. A 2660 tételből álló könyvtár alapja a Batthyány József által gyűjtött könyv- és kéziratanyag volt, amely elsősorban klasszikus és francia irodalmi, történeti, utazási és enciklopédiai művekből állt. Talán ennek részét képezték azok a kéziratok is, amelyek Batthyány Józsefnek a természettudományok, a reáliák iránti érdeklődéséről adnak számot. A részben autográf kéziratok tárgyakat a matematika (azon belül is az aritmetika, a geometria) és a fizika területéről veszik. Lásd az MTA Kézirattára állományának tételeit: Természettudomány 4r 6., Mennyiségtan, mértan 4r 4/1–10. F. CSANAK Dóra: *Az Akadémiai Könyvtár története a szabadságharcig: 1826–1849*. Budapest: MTAK 1958, 12; HURSÁN Szabolcs: A kisbéri Batthyány-könyvtár. Az 1838-ban a Magyar Tudós Társaságnak adományozott állomány rekonstrukciója és bemutatása. In: *Fons* 29/4 (2022), 421–460.

¹¹ AMBRÓZY Gábor: *Az antijozefinista Batthyányok – Batthyány József és Batthyány Tivadar röpiratai az 1780-as évek politikai irodalmának tükrében*. KRE-DIt, a KRE-DOK online tudományos folyóirata, 2022. szeptember 7. <https://tinyurl.com/3raajnmw> (utolsó letöltés: 2024. június 27.)

¹² BATTHYÁNY József: *Unterthänige Vorstellung des Cardinals Batthyan, Primas von Hungarn an den Kaiser Joseph II. in Betreff die kirchlich, politischen Verordnungen über die Ordensgemeinden und andere Gegenstände*, Rom: 1782. A röpirat keletkezéséről, tartalmáról lásd: Ambrózy.

hazai egyházi és közjogi méltóság, eleve kiterjedt és sokféleképpen (egyház- és világi politikai, vallás- és oktatásügyi stb.) motivált magyar és külföldi személyi kapcsolattal rendelkezett, amit „csak tetézett” a már említett szerteágazó tudományos érdeklődése. Az érsekhez ily módon köthető igencsak széles körű mecenatúra és a mögötte meghúzódó kiterjedt, többszörösen rétegzett, egyházi és világi, azon belül is politikai, irodalmi, illetve tudományos vonatkozású kapcsolati háló feltárása többéves intenzív kutatómunkát igényelne. Batthyány József élete és érseksége, köszönhetően saját, a magán- és hivatalos irataira egyaránt kiterjedő rendszerező igényének, rendkívül jól dokumentált.¹³ A személyével és egyházi pályájával kapcsolatos könyvtári és levéltári anyag ugyanakkor roppant mennyiségű, és több állami és egyházi közgyűjteményt érint.¹⁴ Noha szinte teljes épségében megőrzött, rendszerezett, sőt nagy hányadában darabszinten is leírt az iratanyag, szisztematikus feldolgozására érthető okokból eddig nem akadt jelentkező.¹⁵ Jelen írásban én is csak arra vállalkozom, hogy a Batthyánnak szép számban dedikált könyvek közül szemezgetve megemlítsék néhányat azon szerzők közül, akik műveiket a primásnak címezték. A főpapi mecenatúra témakörében újabban Barkóczy Ferenc egri püspök, majd esztergomi érsek könyvtárával és annak a mecénási funkcióhoz köthető darabjaival foglalkozó írások születtek, a Batthyányval kapcsolatos hasonló kutatásokhoz ezek szolgálhatnak mintául.¹⁶

Batthyány érseki beiktatása több szerzőt is arra ösztönzött, hogy neki ajánlja nyomtatásban megjelent művét. Babai Ferenc (1742–1778) az esztergomi főegyház-megye papjaként (presbyter archidioecesis Strigoniensis) adta ki az egyes esztergomi

¹³ Pozsonyban a könyvtári rendezés párhuzamosan mehetett végbe a nagyszabású levéltári rendezéssel, amelyet Batthyány József rendelt el. A Bibliotheca Batthyány-gyűjteményének rendezését, kategorizálását a primás könyvtárosa, Calovino József (1760–1804) pozsonyi kanonok kezdte el. Az ő munkáját folytatta Jordánszky Elek (1765–1840) érseki titkár, levéltáros, esztergomi kanonok, ő rendezte a Batthyány érsekségére vonatkozó levéltári anyagot is. Beke, 10; Szelestei Nagy, 12.

¹⁴ A Batthyány Józsefre vonatkozó, a mecenatúra témakörébe bevonható iratanyagok legfőbb lelőhelyei az esztergomi Bibliotheca és a Primási Levéltár vonatkozó gyűjteményei (Batthyány József primás iratai / Archivum Novum/ 1776–1799) mellett a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (P 1318: Batthyány József hercegprimás iratai), a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára és a Kalocsai Érseki Levéltár (KFL.I.1. c. Perszonális iratok).

¹⁵ Az anyaghoz Jordánszky Elek levéltáros a 18. század végén készített kétféle segédletet. A lajstrom-könyv (elenchus) az egyes iratok kategóriáinként és numerusonként történő leírását foglalja magában, a mutató (index) pedig az iratokban érintett személyek, egyházi intézmények és helyek betűrendes tájékoztatója. BÓNIS György: Útmutató az Esztergomi primási levéltárhoz. Budapest: Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya Levéltárak Országos Központja 1964 (Levéltári leltárak 24), 19. online: https://www.primarch.hu/elemek/bonis_utmutato_wm70.pdf (utolsó letöltés: 2024. június 27.); Beke, 10–11.

¹⁶ DÓBÉK Ágnes: *Barkóczy Ferenc főpapi reprezentációja*. PhD-értekezés. Budapest: 2019. [https://btk.ppke.hu/storage/tinyMCE/uploads/old/uploads/articles/7430/file/Dobek_Agnes_disszertacio\(1\).pdf](https://btk.ppke.hu/storage/tinyMCE/uploads/old/uploads/articles/7430/file/Dobek_Agnes_disszertacio(1).pdf) (utolsó letöltés: 2024. június 25.). DÓBÉK Ágnes: *Barkóczy Ferenc (1710–1765) egri püspök könyvtára*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ 2021 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai/Bibliotheken im Karpatenbecken der Frühen Neuzeit 11).

érsekek életpályáját összefoglalóan bemutató verseit.¹⁷ Babai több jezsuita társával együtt nem volt szerencsés helyzetben: mindössze egy évvel a harmadik próbáció letétele után oszlatták fel a rendjét. A történeti, archontológiai témák verses feldolgozását még nagyszombati könyvtárossága idején kezdte meg.¹⁸ Királyverseihez alapanyagul Turóczy László először 1729-ben kiadott *Ungaria suis cum regibus* című műve szolgált. Schmitth Miklós (1707–1767), majd Katona István kibővítette és újból sajtó alá rendezte az írást, így az 1768-ban ismét megjelent.¹⁹ Vélhetőleg szintén az 1772–1773-ban Nagyszombatban ékesszólást és történelmet tanító Katona István²⁰ ösztönözte Babait saját verses királyéletrajzainak megírására, és láthatóan a kézirat kinyomtatására már a rend feloszlása után került sor, mivel a szerző a címlapon mint pap szerepel.²¹ Babai ugyancsak Schmitth Miklós 1752-ben újra kiadott történeti munkáját használta fel a nádorokat megverselő gyűjteményéhez.²² A szerző az előszóban magát *poeta historicus*nak aposztrofálja, és mint írja, a gyönyörködtetve tanítás szándéka vezette, amikor – tegyük hozzá – a korra fokozottan jellemző tudományos igénynek megfelelően, magyarázó jegyzetekkel látta el verseit.²³ Babai ilyen előzmények után jelentette meg az említett, esztergomi érsekekről szóló költeményeit. Az *Archi-Episcopi Strigonienses* címlapja után olvashatjuk a Batthyány Józsefnek szóló ajánlást, amely lényegében a címzett titulaturája, ennek végén szerepel, hogy az érsek nemcsak dedikáltja, de a mecénása is volt a kötetnek.²⁴ Illeszkedve a 18. század végi trendhez, itt sem találunk olyan külön dedikációs szöveget, mint amely például a barokk kiadványokra volt jellemző, ahol hosszan, laudációkban bővelkedve köszönték meg a mecénásnak a könyvkiadáshoz nyújtott anyagi segítséget. Ellenben, szintén a korra jellemzően, nagyobb szerepet kapott az olvasóhoz címzett előszó.²⁵ Babai viszonylag hosszan számolt be a versek, a kötet kiadásának körülményeiről. Mint írta, barátai biztatták, hogy a királyok és a nádorok után a prímásokat is megverselje, és már el is kezdte a munkát, amikor megjött a hír, hogy Batthyány József személyében több

¹⁷ BABAI Ferenc: *Archi-Episcopi Strigonienses. De utraque republica praeclare meriti compendio metrico deducti*. Tyrnaviae: Typis Tyrnaviensibus 1776.

¹⁸ „P. Franciscus Babai, praefectus bibliothecae, catechista.” Ladislaus LUKÁCS S. I.: *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae SI.*, vol. XI: (1770–1773). Romae: Institutum Historicum S.I. 1995, 252.

¹⁹ TURÓCZY László: *Ungaria suis cum regibus [...]*. Novissima has editione aucta, elimata, et ad nostram usque aetatem producta. Tyrnaviae: Typis Collegii academici Societatis Jesu 1768.

²⁰ Lukács, 168.

²¹ BABAI Ferenc: *Ungariae reges eorum genealogia*, acta item illustriora et fata compendio metrico deducta a Francisco Babai presbytero [...]. [Tyrnaviae]: Typis Tyrnaviensibus 1773.

²² BABAI Ferenc: *Ungariae palatini, propalatini et locumtenentes regii [...]*. [Tyrnaviae]: Typis Tyrnaviensibus 1775.

²³ Uo., 6.

²⁴ Babai (1776), [4].

²⁵ Uo., 5–13.

mint tíz év szünet után ismét esztergomi érseket nevezett ki Mária Terézia királynő.²⁶ A történeti anyagot ehhez a kötethez is Schmitth Miklós munkája, az 1752-ben, majd 1758-ban két részben megjelent *Archiepiscopi strigonienses* szolgáltatta.²⁷

A kötet címében lévő kettős szerepvállalást („de utraque Republica praeclare meriti”), nevezetesen, hogy az esztergomi érsek egy személyben egyházi és közjogi méltóság, a szerző az előszóban magyarázza meg. Mint írja, az érsekség alapítója Szent István apostoli királyunk, aki 1001-ben a Magyarok Nagyszonya tiszteletére alapította az egyházmegyét, amelyet – a hozzá kapcsolódó méltósággal együtt – II. Szilveszter pápa erősített meg. Az első érsek neve Domonkos volt.²⁸ Babai az érsek következő tituluszának magyarázatával folytatta. Szerinte elsőként Mátyás főesperest nevezte volna IV. Béla király a Magyar Királyság primásának, és Demeter érsek használta először „az Apostoli Szék követe” titulust.²⁹ Ezek a címek azonban nem voltak az esztergomi érsekek sem saját, sem pedig örökletes címei. Babai, pontosabban Schmitth felismerte, hogy Kanizsai János (1387–1418; ezen a néven, mai tudásunk szerint III., de Schmitth szerint II.) működése jelentette a mérföldkövet az érsekség történetében, amennyiben a pápa őt nevezte ki először állandó jelleggel egyházatartománya primásává és született apostoli követté.³⁰ Babai szerint ugyancsak Kanizsai Jánossal kezdett kidomborodni az érsekség közjogi szerepe is, amennyiben Zsigmond őt nevezte először a Magyar Királyság főkancellárjának.³¹ Az érseki előjogok között még említésre kerül az esztergomi örökös főispánság, az érsek által adományozott nemesség („*Érsek-Nemessei*”, azaz predialisták) és vele a zászlósúri méltóság.³²

Érdekes mozzanat, hogy addigi versszerzői technikájától eltérően Babai ebben a művében olykor a szakirodalmi hivatkozásokat is beépítette a verszetbe. A korábban nem ismert, az érseki székben először mindössze néhány hónapig ülő II. Miklós érsekkel kapcsolatos tudnivalókat például így kezdi: „*Archi Patrum in serie Nicolaus non stetit unquam; / Schmitth clarat tanto primus honore Virum.*”³³

A magáról a dedikáltról szóló költemény, tekintettel arra, hogy Batthyány Józsefet nem sokkal azelőtt iktatták be az érseki székbe, jobbára addigi egyházi pályafutásának

²⁶ Uo., 5.

²⁷ SCHMITTH Miklós: *Archi-episcopi Strigonienses compendio dati*, I–II. Tyrnaviae: Typis academicis S. J. 1758.

²⁸ Babai (1776), 6.

²⁹ Uo., 7. Mai tudásunk szerint a primási jogokat Rátót nembeli Mátyás előtt a liège-i származású Róbert kapta meg. VARGA Lajos: Rátót nembeli Mátyás. In: Beke (2003), 104.

³⁰ Babai (1776), 7, 55; Schmitth (1758), I, 212.

³¹ Babai (1776), 7, 56.

³² Uo., 8.

³³ Babai (1776), 41. Schmitth Miklós IV. László oklevelei alapján „talált rá” az érsekre, aki, feltételezése szerint, 1273-ban csak néhány hónapig ült a primási székben, mert 1274-ben meghalt. Most már tudjuk, hogy Kán nembeli II. Miklós nem halt meg ekkor, sőt 1276–1278 között másodszor is érsek lett. BEKE Margit: Kán nembeli II. Miklós. In: Beke (2003), 121–125, 127.

megörökítésre méltó epizódjait mutatja be. A vers – annak ellenére, hogy címzettje a frissen hivatalba lépett érsek, akinek egyelőre még vajmi kevéssé volt módja bizonyítani új stallumában – jóval hosszabb, mint az őt megelőző Barkóczyé, akinek konkrét hivatali idejét (1761–1765) mindössze három disztichonban „intézi el” a szerző.³⁴ Ez talán annak is köszönhető, hogy Barkóczy élete vége felé mondhatni kegyvesztett lett a királynőnél, ami, Meszlényi Antal szerint legalábbis, hozzájárulhatott az érsek betegségéhez és halálához.³⁵ Batthyányval kapcsolatban Babai először a köszöntő versek (panegyricusok) kötelező elemét, a származást (genealógia) említi. Batthyány József esetében nem kisebb személyiség volt az édesapa, mint Batthyány Lajos, az utolsó nemzeti nádor. József egyházi karrierjének első főpapi állomása az erdélyi püspöki méltóság volt. E rövid, 1759–1760 közötti hivatali idejéből Babai a legjellemzőbb, legemblematisabb intézkedéseket emelte ki, így azt, hogy Batthyány József Kolozsvárott protestáns felekezetű gyermekeket is fogadó nevelőintézetet alapított, illetve hogy Nagyszebenben ötven fiú- és leánygyermek elhelyezésére alkalmas árvaházat szervezett. Az utóbbi intézményt készpénzzel dotálta egészen 1775-ig, amikor egy nagyobb birtokjövedelmet adományozott a fenntartásra.³⁶ Batthyány kalocsai érsekségének (1760–1776) tizenhat éve már több megörökítésre méltó momentumot szolgáltatott. Babai a piaristák Kalocsára való behívását és letelepítését, valamint az 1764–65. évi gimnáziumalapítást (ma Szent István Gimnázium) említette.³⁷ Batthyány szintén fontos döntése volt, hogy 1766-ban megvásárolta Royer Ferenc esztergomi nyomdáját, amelyet Kalocsára vitetett, és 1768-ban a piaristák használatába adott.³⁸ Egyházmegyéjének templomaival kapcsolatban Babai kiemelte a kalocsai székesegyház rendbetételét, valamint új templom és a plébániaépület építtetését Bácsón.³⁹

Míg Babai Ferenc esetében egyelőre nem találtam meg az anyagi támogatás konkrét nyomát, addig Hadaly Károly nevével kétszer is találkozunk az érsek pozsonyi pénztárkönyvének kifizetési rovatában.⁴⁰ Hadaly (1743–1834) világi értelmiségiként,

³⁴ Babai (1776), 100. Noha a vershez írott jegyzetekben szerepelnek Barkóczy fontosabb intézkedései, főleg jótevékenységei, a versbe foglalt információk nyilván nagyobb presztízsértékkel bírtak az olvasók szemében.

³⁵ Meszlényi, 120–121.

³⁶ Babai (1776), 102. „Haereseon laqueis nutris amicusque solutos / Dum Transilvanum Praesul Ovile regis.”

³⁷ Uo.

³⁸ Uo. Ez volt Kalocsa első, 1817-ig működő nyomdája, amely az iskola tanárain kívül ki tudta elégíteni a város és az egyházmegye könyvnyomtatási szükségleteit is. LAKATOS Andor: Kalocsai Érseki Nyomda. In: *Magyar katolikus lexikon*, VI. köt. (Főszerk.): DIÓS István, (Szerk.): VICZIÁN János. Budapest: Szent István Társulat 2001, 75.

³⁹ Babai (1776), 102–103.

⁴⁰ 100–100 forint kiutalásáról szóló feljegyzések az 1778. májusi és 1781. novemberi számadások között. HU-MNL-OL-P 1318: 11. d. A hercegrímás pozsonyi pénztárának számadásai 1775–1781, fol. 251, fol. 503. A pénztárkönyvek vizsgálatának ötletét Batthyány pozsonyi zenekarára vonatkozó tanulmány

a filozófiai és jogi doktorátus megszerzése után került Batthyány József mellé mint királyi táblai hites jegyző. Sokoldalú műveltségét és plasztikus tudományos gondolkodását mutatja, hogy egy merész váltással a felsőbb mennyiségtan, vagyis a matematika tanára lett a nagyszombati egyetemen. Amikor 1777-ben Budára került át az egyetem, Hadaly Nagyszombatban maradt, és az akadémián tanított tovább, immár bölcseletet. 1781-ben a győri akadémián a mathesis rendes tanárává nevezték ki, innen 1785-ben az akadémiával együtt Pécsre költözött. 1786–1810 között a pozsonyi akadémiánál foglalta el ugyanazt a tanszéket, emellett tíz évig könyvvizsgálóként is dolgozott. Ezt követően a pesti egyetemen a mennyiségtan és az alkalmazott matematika (mathesis pura et applicata) tanára volt. Tagsággal rendelkezett a göttingeni királyi tudós társaságban (Königliche Gesellschaft der Wissenschaften) és a jénai ásványtani társaságban (Societät für die gesammte Mineralogie zu Jena). Emellett közfeladatokat is ellátott, amennyiben Esztergom, Vas, Somogy, Moson és Pozsony vármegyék táblabírájaként dolgozott.⁴¹

Hadaly két könnvét is egykori munkaadójának, a természettudományok iránt ugyancsak érdeklődő Batthyánynak ajánlotta. Az egyik a győri akadémiái tanársága alatt írt *Elementa hydrotechniae* című vízépítéstani műve, amely 1783-ban jelent meg először. E tankönyv 1821-ig hét kiadást ért meg.⁴² A vízműtan mint a mérnöki tudományok egyike a geometria és az építészet mellett a gyakorlati mathesis (mathesis applicata/practica) részét képezte.⁴³ Az 1783-as kiadás dedikációjában – amelyet változatlan formában közölt az 1791-es kiadásban is – Hadaly kiemelte Batthyány támogatói szerepét mind a királyság boldogulását szolgáló akadémiái tudományok, mind a fiatal értelmiségiek képzése terén.

Noha Hadaly nem említette a dedikációjában, kalocsai érseksége idején Batthyány személyesen is megtapasztalhatta a vízépítészet fontosságát, amikor közvetlen közelről láthatta, mekkora pusztítást végzett a Duna áradása Kalocsán 1768-ban.⁴⁴

adta. RENNERNÉ VÁRHIDI Klára: Batthyány József hercegprímás pozsonyi és pesti pénztárkönyvének zenei adatai. In: *Zenatudományi Dolgozatok* (1999), 275–280.

⁴¹ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*, IV. köt. Budapest: Hornyánszky 1896, 224–225; *Magyar tudós tárlat*. (S. a. r.) CSICSMANN Mihály et al., Budapest: Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár 2018, 75.

⁴² HADALY Károly: *Elementa hydrotechniae, quae in usum auditorum suorum elaboratus est*. Győr: Streibig 1783.

⁴³ FODOR Ferenc: *Az Institutum Geometricum az Egyetem bölcsészeti karán 1782-től 1850-ig fennállott mérnöki intézet*. Budapest: Tankönyvkiadó 1955, 85., 96; SZÖGI László: Mérnöképző intézet a bölcsészkaron 1782–1850 (*Institutum Geometrico-Hydrotechnicum*) Budapest: [ELTE] 1980 (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 5), 108; FEJÉR László/LÁSZLÓFFY Woldemár: *A hidrometria magyarországi fejlődése (1700–1945)*. Budapest: [k. n.] 1986 (Vízügyi Történeti Füzetek 13), 18.

⁴⁴ ASBÓTH Miklós: *A kalocsai és a Kalocsa környéki ár- és belvizek, vízi munkálatok és a hajózással kapcsolatos események kronológiája* <https://www.tpkkalocsa.hu/wp-content/feltoltes/arvizes-kronika.pdf> (utolsó letöltés: 2024. június 27.)

Az előzékszöveg után Hadaly azzal kezdte művét, hogy definiálta a *hydrotechniát*, amely eszerint a különféle szerkezetek révén történő folyószabályozás tudománya, amelynek van elméleti és gyakorlati ága. A teoretikus hydrotechnia lényegében a víztan; az ezt tárgyaló tematikai egységet a *notiones praeviae* fejezettel nyitotta, ebben gyűjtve össze a folyókkal kapcsolatos fogalmakat és azok definícióit. Ezt követik a folyók, folyamok természetét (forrás, medervás stb.), különféle állapotát (apadás, áradás stb.), a folyási sebességet (*celeritas*), a víz erejét, nyomását (*vis, pressio, percussio*), az örvények kialakulását stb. vizsgáló fejezetek. A kötet praktikus vízműtant, avagy vízépítészettant tárgyaló részében, az árvízvédelemről, azon belül is a töltéssépítéstről, a vesszőből készült védművekről, a folyópart megerősítéséről, a mocsárlecsapolásról, valamint a folyók hajózhatóvá tételéről esik szó. A klasszikus latin kifejezések szaknyelvi alkalmazása, a korabeli víztani terminológia a laikus olvasók számára is érdekessé teszi a művet. A bölcsészek számára további ahaélményeket jelenthet a magyar tudományosság kortárs, sokszor exjezsuita szereplőinek, pontosabban azok műveinek feltűnése. Így Hadaly többször hivatkozik Makó Pál (1723–1793) algebra- és geometriakönyveire, illetve Horváth Keresztély János (1732–1799) *Physica generalis* (Nagyszombat 1767) és *Physica particularis* (Nagyszombat 1770) című munkáira. Ugyancsak feltűnik Mitterpacher Lajos (1734–1814) neve. Mitterpacher is egyike volt azoknak a jezsuitáknak, akiket a kormányzat 1773 után már nem akart a hittudományi oktatás közelében látni, ezért célszerűbb volt egy „polgári” tudomány művelése után nézniük.⁴⁵ Mitterpacher az agrártudományoknak szentelte magát, és az előbb említett Horváth Keresztély Jánoshoz hasonlóan a bölcsészkaron 1784/85-ben felállított mérnöki intézetben (Institutum Geometrico-Practicum) tanított. Hadaly víztanának gyakorlati részéhez, a vízépítészethez használta Mitterpacher *Elementa rei rusticae in usum academiarum regni Hungariae conscripta* című munkájának első kötetét (Buda 1779). A külföldi szakírók közül Henri Pitot (1695–1771) többszöri említése tűnhet fel. A francia fizikus által 1732-ben feltalált nyomásérzékelő műszert, a Pitot-csövet ma is használják, például a repülőkön, helikoptereken.

Batthyány talán épp Hadaly munkájának is köszönhetően lehetett tisztában a természetes vizek elvezetésének fontosságával és lehetőségeivel. Az érsek 1790-ben a Komárom vármegyéhez tartozó Bajcsón építtetett magának egy nyaralókastélyt az elpusztult középkori templom romjaiból.⁴⁶ A Kisalföldön, a Zsitva bal partján, annak is az ártéri síkságán fekvő Bajcs az esztergomi érsekség egyik legrégibb birtoka volt. Batthyány időről időre ellátogatva oda szembesülhetett azokkal a károkkal,

⁴⁵ KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest: Akadémiai 1980, 514.

⁴⁶ A 16–17. századi harcokban elpusztult Bajcs falu helyén Batthyány majorságot létesített, és az egykori templom romjaira építtette a „filagóriának” nevezett háromszintes nyári lakot. A földszinten volt a kápolna, a félemeleten három kisebb szoba, az emelet pedig egyetlen nagy terem volt. A kápolna nemcsak a primás magánkápolnája volt, hanem ide jártak a major lakói is. PROKOPP Gyula: Packh János. In: *Művészettörténeti Értesítő* 23/1 (1974), 10.

amelyeket az ottani kiterjedt mocsarak okoztak az érsekségnek és a környék lakóinak, ezért 1789-ben úgy döntött, lecsapoltatja a felgyülemlett vizet. Öt évvel később Baróti Szabó Dávid (1739–1819) egy költeményben köszönte meg az érseknek a bajcsi pusztá lecsapolását.⁴⁷ Mint írta, az állandóan víz alatt álló területen sem a gabonatermesztés, sem az állattenyésztés nem volt lehetséges, és a mocsaras területen közlekedni is csak nagy nehézségek árán lehetett. Batthyány, miután lecsapoltatta az itteni kiterjedt mocsarakat, utat is építtetett Vizer Jánossal, az érsekségi uradalmak „matematikusával” (mérnökével).⁴⁸ Baróti Szabó ebben a zsánerversbe oltott panegirikuszban érzékletesen idézte fel, hogyan kínlódtak régebben az állatok a mocsárban, és ragadtak bele a szekerek a posványba.⁴⁹ A külföldiek, jellemzően morvák és lengyelek „kétszeres tíznél felesb / Mértt földet-is kerültek inkább, a’ midőnn / A’ Pesti sokadalomra bé-jöttek [...]”. A pusztán átvezető út erre a problémára is megoldást jelentett.

A hercegrímás pozsonyi pénztárának számadáskönyvében, az 1784. októberi kiadások között szerepel 50 forint, amelyet ugyancsak a már említett Hadaly Károlynak utaltak ki egy, a később Batthyánnak dedikált könyv megjelenetéseért.⁵⁰ Ez a mű vélhetőleg az *Ars delineandi coloribusque localibus adumbrandi aedem* (Az építészeti rajz és lokális színekkel való árnyékolás technikája⁵¹), amelyet Hadaly 1785-ben jelentetett meg Győrben.⁵² A professzor a győri királyi akadémia filozófiai fakultásának második évfolyamán, a matematika keretében tanította az építészeti ismereteket Franz Rausch von Traubenberg *Elementa architecturae...* című műve alapján.⁵³ A dedikációban foglalt legfontosabb információ, hogy Batthyány szorgalmazta az építészeti rajz (ars delineandi)

⁴⁷ BARÓTI SZABÓ DÁVID: *A’ bajtsi pusztán Cardinalis Primas Battányi József ö Eminenzia-ja parant-solattjából le-tsapoltatott posványiságról, és kövel el-rakatott országútyjáról*, Nagyszombatban: A’ Királyi Akadémiának Betüivel 1794.

⁴⁸ Az érsek pozsonyi számadáskönyveiben az egyik, 1789. januári kiadás az a 112 forint, amelyet Batthyány Vizer János mérnöknek a bajcsi pusztá lecsapolásának megtervezéséért utalt ki. HU-MNL-OL-P 1318, 13 d. A’ nagy Érsek, a’ Haza’ / Hazsnainak első, ’s gyözedelmes eszköze / Ezt tsak nevette. Tágas, és mély árkokat / Ásatott: a’ kártékony, és heverő vizet / Azokba tsapolattya, számkivetteti / ’S milly változás lón! – Most Titir legelteti / Birkájit itten: most aszagot rak Ceres ... ’S hát ezen, egyenes sinorra vett, mind két felől / Árokkal őrzött, zöldes hanttak oldal’ in / Dúsan ki-béltett, és belől fel-tsútsozott / Hátán kövekkel nagy keményen meg rakott / Útat ki tette? Baróti Szabó, [3].

⁴⁹ A’ nagy Érsek, a’ Haza’ / Hasznainak első, ’s gyözedelmes eszköze / Ezt tsak nevette. Tágas, és mély árkokat / Ásatott: a’ kártékony, és heverő vizet / Azokba tsapolattya, számkivetteti / ’S milly változás lón! – Most Titir legelteti / Birkájit itten: most aszagot rak Ceres ... ’S hát ezen, egyenes sinorra vett, mind két felől / Árokkal őrzött, zöldes hanttak oldal’ in / Dúsan ki-béltett, és belől fel-tsútsozott / Hátán kövekkel nagy keményen meg rakott / Útat ki tette?

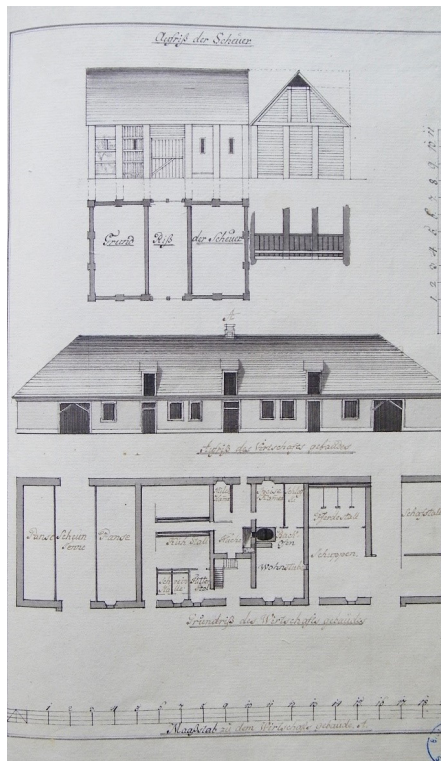
⁵⁰ HU-MNL-OL-P 1318. 12. d. A hercegrímás pozsonyi pénztárának számadásai 1782–1785. fol. 160.

⁵¹ A lokális szín (color localis, local color, Lokalfarbe) fogalma a festészetben olyan művészeti elemet jelöl, amely a tárgyak természetes színét vagy árnyalatát hivatott visszaadni. *Művészeti lexikon*, 2. köt.: L-Z. (Szerk.): ÉBER László. Budapest: Győző A. 1935, 39.

⁵² HADALY Károly: *Ars delineandi coloribusque localibus adumbrandi aedem*. Győr: Streibig 1785.

⁵³ F. CSANAK Dóra: Teleki József és a művészetek. In: *Művészet és felvilágosodás: Művészettörténeti tanulmányok*. (Szerk.): ZÁDOR Anna/SZABOLCSI Hedvig. Budapest: Akadémiai 1978, 576.

bevezetését az általa felügyelt konviktusokban („in diversis convictibus tuis”), a nem kötelező stúdiumok (inter alias extraordinarias Scientias) között.⁵⁴ A rajzolni tanuló diákok műveikkel kedveskedtek az érseknek, így egy 1774-ben összeállított mappa Batthyány kalocsai építkezéseit ábrázolja, köztük néhány térkép és épületterv is szerepel.⁵⁵ Szintén egy geometriai, térképészeti és építészeti rajzgyakorlatokat tartalmazó füzetet ajándékozott Gillig Alajos 1796-ban József-napra az érseknek.⁵⁶

GILLIG Alajos: *Exercitium I. [...]*. Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár,
Coll. I. 19. 11. A Bibliotheca engedélyével.

⁵⁴Hadaly (1785), 5

⁵⁵ MOJZER Miklós: *Architectura civilis* (Iskolás művészet a XVIII. századi építészetünkben). In: *Művészettörténeti Értesítő* 6/2–3 (1957), 103; N. DÁVID Ildikó: A kolozsvári egyetem építészeti oktatása a XVIII. század végén. In: Zádor/Szabolcsi, 303.

⁵⁶ *Exercitium I. Der Geometrischen mathematischen Bau Wissenschaften. Dem Hohen Nahmens Feste Seiner Hoch-Fürstlichen Eminenz Joseph Batthyany Primas des königreiches Hungarn und Erz-Bischof von Gran gewidmet*, Pest den 19ten März 1796. Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Coll.I.19.11. Gillig Alajosról lásd: SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*, III. köt. Budapest: Hornyánszky 1894. 1214.

A fentebb többször említett egykori jezsuita, Horváth Keresztély János is dedikált egy tankönyvet Batthyánnak. A nagyszombati, majd budai egyetem fizikatanárának oktatókönyvei a 18. század második felében igen népszerűek voltak, sőt külföldön is használták azokat.⁵⁷ A nyomtatásban megjelent egyetemi előadásainak első, a szilárd testek statikáját és mechanikáját tárgyaló részét ajánlotta a hercegprímásnak.⁵⁸ Szintén a Prímási Levéltár anyagából tudjuk, hogy Handerla Ferenc *Institutiones logicae* című művét dedikálta Batthyánnak.⁵⁹

Természetesen számos teológiai témájú művet is találunk a hercegprímásnak dedikált kötetek között. Szintén a Prímási Levéltár iratai informálnak arról, hogy Hubert Ferenc (1743–1800), a budai egyetem dogmatikatanára, a pozsonyi szeminárium igazgatója is Batthyánnak ajánlotta egy művét.⁶⁰ A dedikáció egyik apropója az lehetett, hogy Hubertet 1783-ban pozsonyi kanonokká nevezték ki, a másik, hogy a tankönyv megírására épp az érsektől érkezett a hivatalos felkérés.⁶¹ A szóban forgó kötet, a *Theologiae dogmaticae in systema quod [...] scholas theologicas obtinet* meg is van a Bibliotheca Batthyány-gyűjteményében. A katolikus dogmatikát tárgyaló tankönyv a papképzést centralizáló és azt közvetlen államügygévő jozefinista egyházpolitika igényeinek kívánt megfelelni.⁶² A címben szereplő 'systema' a megreformált papképzésre és az ahhoz kapcsolódó új teológiai tantervre utal.⁶³ A tanterv kidolgozója, a bencés Franz Stefan Rautenstrauch (1734–1785) készített egy kifejezetten a dogmatikára alkalmazott képzési tervet is *Anleitung und Grundriß zur Systematischen Dogmatischen Theologie* (Bécs, 1776) címmel. Hubert számára ez szolgált sorvezetőül tankönyve megírásához.

⁵⁷ Szinnyei (1896), 1224–1225; BATTÁ István: *A fizikai tudományok hazai latin és magyar nyelvű irodalmának története 1867-ig.* (S. a. r., jegyz.) GAZDA István. (Szakszerk.): BODORNÉ SIPOS Ágnes. Budapest: 2014 (A Magyar Tudománytörténeti Intézet Tudományos Közleményei 34), [53]. https://real.mtak.hu/18283/1/batta_istvan_fizikai_szaknyelv.pdf (utolsó letöltés: 2024. június 27.)

⁵⁸ HORVÁTH Keresztély János: *Praelectionum mechanicarum Pars I. complectens staticam et mechanicam solidorum.* Budae: Typ. regiae Univ. 1782. Az érseki adminisztráció regisztrálta a dedikációt. „Horváth Joannes Philosophiae experimentalis professor Budae dedicat suum opus Suae Emin. 1782.” Prímási Levéltár, Batthyány József érsek iratai, Protocollum primum, Acta intraneorum, 1776–1785, nr. 940.

⁵⁹ Prímási Levéltár, Batthyány József érsek iratai, Protocollum primum, Acta intraneorum, 1776–1785, nr. 931. HANDERLA Ferenc: *Institutiones logicae [...]*. Budae: Typ. regiae Universitatis 1782. Handerláról lásd: Szinnyei (1896), 413–414; ZELLIGER Alajos: *Egyházi írók csarnoka. Esztergom főegyházmegyei papság irodalmi munkássága.* Nagyszombat: szerzői kiadás 1893, 159–160.

⁶⁰ Prímási Levéltár, Batthyány József érsek iratai, Protocollum primum, Acta intraneorum, 1776–1785, nr. 941.

⁶¹ HUBERT Ferenc, *Theologiae dogmaticae in systema quod apud regiam universitatem Budensem, ac universim omnes per i. regn. Hungariae, provinciasque eidem adnexas scholas theologicas obtinet, redactae.* Budae: Typis Universitatis 1783. Hubertről lásd: Kollányi, 407; Zelliger, 185.

⁶² FORGÓ András/GÖZSY Zoltán: A katolikus egyház viszonya a jozefinista reformokhoz: Kihívások és válaszok. In: *Pontes* 1 (2018), 118. DOI: 10.15170/PONTES.2018.01.01.06

⁶³ Kosáry, 514.

Batthyány József pozsonyi pénztárának számadáskönyveiből kiderül, hogy időről időre orvostanhallgatókat is támogatott, általában 25-25 forinttal.⁶⁴ Az egyik ilyen kifizetés medikus kedvezményezettje 1779 januárjában egy bizonyos „Tholnai”. Ő vélhetőleg azonos a Tolnay Sándorral (1748–1818), aki az 1787-ben, II. József rendeletére a pesti egyetem orvosi karán felállított állatgyógyászati tanszéket (1790-től intézetet) vezette.⁶⁵ Az 1777-es kiadások között szerepel, hogy Benkő Sámuelnek az érsek 100 forintot utalt ki.⁶⁶ Benkő Sámuel (1729–1825) később, 1779-től 1818-ig volt Borsod vármegye nyilvános hivatalnok-orvosa, mai megnevezéssel tisztiorvosa.⁶⁷ A kor egyik legtermékenyebb orvos-írójának számított, latin nyelven megjelent munkásságából kiemelkedik Miskolc orvosmeteorológiai leírása, illetve a Bécsben megjelent latin nyelvű hétkötetes orvosmeteorológiai sorozata *Ephemerides* címen, amelyben több mint húszéves borsodi főorvosi praxisát foglalja össze.⁶⁸ Benkő Nagyszombatban kezdte orvosi tanulmányait, majd Leidenben 1775-ben bölcsész-doktori, 1778-ban Budán pedig orvosdoktori oklevelet szerzett. A tanulmányaihoz nyújtott anyagi támogatást a *Topographia oppidi Miskoltz historico-medica* című műve dedikációjában köszönte meg Batthyáynak. A Miskolc város gyógyásztörténetét és orvosmeteorológiáját tárgyaló mű először 1782-ben jelent meg, 1818-ban Szathmáry József, aki Benkőt követte tisztiorvosi hivatalában, újból kiadta az írást.⁶⁹ A dolog érdekessége, hogy az ajánlásból Benkő életének egy eddig ismeretlen, az életrajzából kimaradt momentumára is fény derül, nevezetesen, hogy Nagyszombat, Leiden és Buda mellett Bécsben is tanult. A császárvárosban végzett orvosi tanulmányainak finanszírozásához járult hozzá Batthyány, és bőkezűségét Benkő Vergiliust idézve köszönte meg: „dum Viennae studiis medicis operam meam, atque tempus nava-bam, tenuitatem meam, quod alta mente repostum manebit, liberali manu sublevas-ti.”⁷⁰ A *Topographia* harminc fejezete Miskolc földrajzi elhelyezkedését, történetét, a lakosság etnikai és felekezeti összetételét, politikai, oktatási intézményeit mutatja

⁶⁴ Például: Den suplicanten Clemens Medicinae Studenten resolvirten mußen geben HU-MNL-OL-P 1318. 11. d. A hercegprímás pozsonyi pénztárának számadásai 1775–1781 f. 258.

⁶⁵ Titulo Instantiae an Il. Tholnai Medicinae Studiosen geben werden. HU-MNL-OL-P 1318. 11. d. A hercegprímás pozsonyi pénztárának számadásai 1775–1781, 1779. január.

⁶⁶ „Für den suplicanten Benkeő zu geben resolvirt vorden.” HU-MNL-OL-P 1318. 11. d. A hercegprímás pozsonyi pénztárának számadásai 1775–1781. f. 157.

⁶⁷ Életrajza: KAPRONCZAY Károly: Benkő Sámuel. In: *Orvosi Hetilap* 1975, 572–574; GYULAI Éva: Egy új foglalkozás a 18. században: a „tisztiorvos” – Borsod vármegye főorvosai (1750–1850): Trángus Illés, Domby Sámuel, Benkő Sámuel, Szathmári József, Katona Mihály. In: *Társadalomtörténeti tanulmányok Tóth Zoltán emlékére*. (Szerk.): HORVÁTH Zita/RADA János. Miskolc: Miskolci Egyetemi Kiadó 2017, 104–108.

⁶⁸ Gyulai, 105.

⁶⁹ BENKŐ Sámuel: *Topographia oppidi Miskoltz historico-medica*, Kassa: Landerer 1782; BENKŐ Sámuel: *Topographia oppidi Miskoltz historico-medica*. Denuo edit cura Josephi Szathmáry, Miskolc: Szigethy 1818.

⁷⁰ Benkő (1782), b2[r-v].

be, valamint kitér a piacaira, vásáraitra is. A város gyógyásztörténetét, az orvosmeteorológiai megfigyeléseket Benkő szélesebb kontextusban tárgyalja. Így számba veszi a vizeket, köztük a gyógyvizeket, a termesztett növények gyógyszerészeti felhasználását, és hosszan értekezik a helyi szőlőművelésről és borászatról, továbbá érdekes leírást olvashatunk a pezsgőkészítés mikéntjéről is. Ezután következnek az orvosmeteorológiai feljegyzések 1781–1782-ből, valamint járványokról és érdekes orvosi esetekről szóló beszámolók a múltból és Benkő Sámuel saját praxisából.⁷¹ A *Topographia* jelentősége abban áll, hogy rámutat az epidémia és a (földrajzi) topográfia közötti összefüggésekre.⁷² Benkő volt ugyanis az első Magyarországon, aki az akkor kialakuló tudományos orvostan új módszereivel vizsgálta az éghajlat és időjárás okozta betegségmegnyilvánulásokat, és ezzel egy új tudományágnak, a meteoropathológiának vetette meg alapját.⁷³ A *Topographia oppidi Miskoltz historico-medicae* a párizsi Királyi Akadémia 1783-ban dicséretben részesítette.⁷⁴

Egy másik könyvajánlást szintén egy bölcész- és egyben orvosdoktor, Wernischek János Jakab (1743–1804) címzett Batthyánnak. A szerző Christoph Anton von Migazzi (1714–1803) váci püspök, bécsi bíboros-érsek háziorvosa volt, így nem meglepő, hogy a *Medendi norma ad dignoscendas evellendasque ipsas morborum causas* (Gyógyítási szabályzat betegségek okainak felismeréséhez és megszüntetéséhez) című művének első részét munkaadójának ajánlotta.⁷⁵ Az írás 1780-ban jelent meg először Bécsben, majd Wernischek bővített formában újból kiadta ugyanott, 1781-ben. A *Medendi norma* a diagnózisfelállítás protokollját kívánta nyújtani gyakorló orvosok számára. Az első rész az alapokat, vagyis a különféle élettani folyamatok és változások okait tárgyalja. Amint az előszóban írja, a medikusok az orvosi egyetemen megtanulják ugyan a gyógyítás mikéntjének (medendi ratio) alapjait, de a praxisban már különféle iskolákat és nem egységes terápiás normákat (disparis curandi normas) követnek.⁷⁶ Wernischek általános megfigyelési kategóriák szerint (vegetatív élettani folyamatok és akaratlagos tevékenységek, azon belül is testalkat, testhő, emésztés, kiválasztás, ébrenlét-alvás stb.) tárgyalta a diagnózisalkotás alapjait. A mű alapvetően bölcészeti szempontú megközelítése a korabeli medicinában éppen kibontakozó patoanatómiai irányvonalnak, amelynek kezdeményezője Giovanni Battista Morgagni (1682–1771) volt. Ennek lényege, hogy az orvoslásban addig érvényesülő szemlélet

⁷¹ A mű részletes ismertetését lásd: GYÁRFÁS Ágnes: Benkő Sámuel és a magyar orvosi topográfia kezdetei. In: *Orvostörténeti Közlemények* 64–65 (1972), 166–169.

⁷² CSILLAG István: 140 éve halt meg Benkő Sámuel. In: *Orvosi Hetilap* 1965, 1045.

⁷³ REGÖLY-MÉREI Gyula: A meteoropathologia kialakulása és Benkő Sámuel szerepe. In: *Orvosi Hetilap* 1971, 333–335.

⁷⁴ Csillag, 1045.

⁷⁵ Jacobus WERNISCHEK: *Medendi norma ad dignoscendas evellendasque ipsas morborum causas, Pars I: De causis actionum omnium et motuum effectricibus*. Viennae: 1780, 1781.

⁷⁶ Wernischek (1781), 5.

mellett, amely a betegségek okát a különféle módon magyarázott (jatrokémia, jat-rofizika stb.) élettani folyamatokból kívánta levezetni, fokozatosan kialakult a post mortem alapú patológiai, kóroktani vizsgálati módszer. A kórbonctani vizsgálatok alapján felállított haláloki diagnózis hozzájárult a különféle betegségek még élő pácienseknél történő felismeréséhez. A *Medendi norma* második része ez utóbbi-hoz kapcsolódik, amennyiben az a betegségeket kiváltó okokról értekezik. A *De causis morborum effectricibus* alcímmel 1786-ban, szintén Bécsben megjelent írását Wernischek immár az esztergomi érseknek dedikálta.⁷⁷ Két fontos momentumot emelhetünk ki az ajánlásból: az egyik, hogy a szerző megköszönte az anyagi támogatást (pro acceptis beneficiis) Batthyáynak, illetve hogy megemlítette a hazai írók javát is szolgáló pozsonyi érseki könyvtár létrehozását.⁷⁸

A még Barkóczy Ferenc érsek által megalapozott könyvtárat a Melchior Hefele tervei alapján épült új primási palotában helyezték el 1781-ben. Ezt a gyűjteményt a bibliofil Batthyány jelentős mértékben gyarapította nemcsak könyvekkel, de kéziratokkal is.⁷⁹ Már korábban felmerült annak a gondolata, hogy a könyvtárat megnyitja a szélesebb olvasóközönség előtt. Erre jó példát szolgáltatott Klimó György pécsi püspök, aki 1774-ben tette nyilvánossá tizenötezer kötetes könyvtárát.⁸⁰ Pray György (1723–1801) 1780-ban azon igyekezett, hogy meggyőzze az érseket a pozsonyi könyvtár nyilvánossá tételéről, és ki is dolgozta ennek a tervzetét.⁸¹ Sajnos a terv nem valósult meg, Batthyány 1781. január 31-ei levelében a fennálló és jövőben várható nehézségekre hivatkozva elvetette az ötletet.⁸² Noha nem lett nyilvános a primási könyvtár, az érsek több tudósak is rendelkezésére bocsátotta könyveit. Legalábbis ez derül ki Kovachich Márton György (1744–1821) lelkes szavaiból, melyekkel a *Vestigia Comitiorum apud Hungaros* című művében köszöntötte a bőkezű mecénás Batthyányt, aki ezer forint adománnyal járult hozzá a kötet megjelenéséhez.⁸³ Az országgyűlési dekrétumok és

⁷⁷ JACOBUS WERNISCHEK: *Medendi norma ad dignoscendas evellendasque ipsas morborum causas, Pars II: De causis morborum effectricibus*. Viennae 1786.

⁷⁸ Uo., 3. „Novi Te, Princeps Eminentissime Posonii bibliothecam po scriptoribus hungaris, popularibus Tuis, peculiaren construxisse.” Uo., [4v].

⁷⁹ KÖRMENDY KINGA: A Főszékesegyházi Könyvtár állománytörténeti áttekintése, 1543–1876. In: *Libri diversi magni et parvi: Válogatott tanulmányok a Főszékesegyházi Könyvtár állománytörténetéhez és Esztergom város középkori könyvkultúrájához*. (Szerk.): KÖRMENDY KINGA/MADAS EDIT. Esztergom – [Budapest]: Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár – Fragmenta Codicum Műhely 2021, 174.

⁸⁰ Kovách, 41.

⁸¹ A tervzetet közli: THALLÓCZY LAJOS: Könyvtártörténeti adalékok. In: *Magyar Könyvszemle*. Új folyam 14/4 (1906), 380–382.

⁸² Kovách, 42.

⁸³ KOVACHICH MÁRTON GYÖRGY: *Vestigia comitiorum apud Hungaros [...]*. Budae: Typis Regiae Universitatis 1790. V. WINDISCH ÉVA: *Kovachich Márton György, a forráskutató*. (S. a. r., bev.): GLATZ FERENC. Budapest: MTA Történettudományi Intézete 1998 (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 24), 28.

egyéb országgyűlési iratok magyarázatos publikációját tartalmazó kötet ajánlása szerint az érsek a kéziratgyűjteménye és könyvtára révén is kiemelkedő szerepet vállalt a hazai tudomány előmozdításában.⁸⁴ A *Vestigia comitiorum* elkészítéséhez, amellet, hogy barátai, ismerősei másolatokat bocsátottak a rendelkezésére, Kovachich valószínűleg használhatta az érseki könyv- és kéziratár állományát, hiszen többszöri próbálkozásra sem sikerült bejutnia az ország könyvtáraiba és levéltáraiba.⁸⁵ A *Supplementum ad Vestigia Comitiorum apud Hungaros* első kötetének szintén Batthyányhoz szóló ajánlásában legalábbis erre utal. Sőt, a pretextus szerint a primás a családi levéltárba való betekintést is felajánlotta a forráskutató jogtörténésznek.⁸⁶ Batthyány bizalma vélhetőleg régebbiről eredeztethető, azt tudjuk, hogy előfizetője volt a Kovachich által 1786–1787-ben szerkesztett *Merkur von Ungarn*nak is.⁸⁷ A *Vestigia comitiorum* kiadásához nyújtott jelentős anyagi segítségét Kovachich az általa megálmodott diplomatikai-történeti és közjogtörténeti intézet, az Institutum diplomatico-historicum „alapkőletételének” nevezte, amennyiben az országgyűlés-történetében fogalmazta meg először egy ilyesfajta archívum létrehozásának fontosságát.⁸⁸ A magyar közjog tanulmányozásának problematikája, szerinte, abban gyökerezik, hogy a közjog forrásaihoz nehéz hozzájutni, és a szakírók fordított módszerrel, az alapok lerakása előtt már konkluzív összefoglalások készítésére törekszenek.⁸⁹ A Kovachich-féle intézet egyik részlege volt az ún. Grammatophylacium, amely 1793. november 15-én nyitotta meg kapuját.⁹⁰ Hannulik János Krizosztom (1745–1816) ennek alkalmából írt egy költeményt, egyfelől Sándor Lipót nádornak, másrészt az érsek-bíboros Batthyány Józsefnek dedikálva művét.⁹¹

⁸⁴ „Illud tamen, quod ad promovendam Patriae literaturam contulisti, Maecenas munificentissime! Nulla unquam silebit aetas, neque Tibi jam ejus memoriam silentio premere integrum erit. Quid doctorum Virorum ignorabit, aut reticebit copiosissimam supellectilem literariam, quam sive in MSS., seu operibus editis magno studio, ac impendiis liberaliter profusus posteritati praeparasti?” Kovachich (1790), [**2v].

⁸⁵ V. Windisch, 27, 42.

⁸⁶ „Huic Tuae benevolentiae addidisti et beneficentiam, dum amplissimam Bibliothecam Tuam liberaliter mihi patere voluisti, et si otio abundarem, secretius etiam Tabularium reserare promisisti.” KOVACHICH Márton György: *Supplementum ad Vestigia Comitiorum apud Hungaros*, Budae: Typis Regiae Universitatis Pestiensis, 1798, [a2v].

⁸⁷ V. Windisch, 23.

⁸⁸ Uo., 70.

⁸⁹ Uo., 99.

⁹⁰ A Grammatophylacium a Kovachich által tervezett történeti-levéltári intézetnek egyik, könyvtárból és scriptoriumból álló részlege volt, ez Kovachich Bécsi kapu téren lévő lakásában kapott helyet. V. WINDISCH Éva: Kovachich Márton György és a magyar tudományszervezés első kísérletei. In: *Századok* 102/1-2 (1968), 115.

⁹¹ HANNULIK János Krizosztom: *Ode de serenissimo regio hereditario principe archi-duce Austriae et incl. regni Hung. palatino Alexandro Leopoldo et [...] principe Jos. e comit. de Batthyán [...] grammatophylacii instituti historico-diplomatici [...] apertum est [...]*, Pestini: Trattner 1793.

Nem annyira a mecenatúra, mint inkább a tizenegy év üresedés után frissen elfoglalt érseki szék az apropója annak, hogy Pray György a *Specimen Hierarchiae Hungaricae* című művének első részét Batthyáynak ajánlotta.⁹² Az időzítés remek volt, hiszen az 1776 második felében megjelent mű az esztergomi érsekség és a suffraganeus (az egri, pécsi, veszprémi, győri, váci, nyitrai, munkácsi és milkói) püspökségek betöltőinek kronológiai rendű névsorát közölte.

Pray György testi-lelki jó barátja, a budai Egyetemi Könyvtárban kollégája, a szintén exjezsuita történetíró Wagner Károly (1732–1790) ugyancsak dedikált művet Batthyány Józsefnek. Tényleges anyagi támogatásnak ebben az esetben sem találtam nyomát, így a már kihalt nemesi családok leszármazását vizsgáló *Collectanea genealogico-historica illustrium Hungariae familiarum* első decasának dedikációs gesztusa általában szólhatott Batthyány státuszának, valamint tudomány-, illetve kultúrapártoló tevékenységének.⁹³ Ez utóbbi, mint Wagner írja, a tudományos munkák (res litterariae) előmozdítására és számbeli gyarapítására való törekvésben, illetve a bőkezű támogatásban nyilvánul meg. Ugyanakkor dicséri az érsek személyes kvalitásait, gyors és termékeny észjárását (ma úgy mondanánk: kreativitását) és szerteágazó érdeklődését más tudományok iránt. Jogi ismereteire vonatkozó dicséretének alátámasztására a primás különféle igazságszolgáltatási fórumokon való részvételét, az azokban betöltött funkcióit (királyi küldött, bíró, elnök) hozza fel bizonyítékkul.⁹⁴

Wagner dicséretének ismeretében nem meglepő, hogy a Batthyány Józsefnek dedikált művek között jogtudománnyal foglalkozó írást is találunk. Filó János (1722–1786) esztergomi kanonok, barsi főesperes *Jus naturae* című műve szembe ment a felvilágosult abszolutizmus, így a jozefinizmus által is támogatott, Christian Wolff, valamint Karl Anton Martini nevével fémjelzett természetjogi irányzattal.⁹⁵ Az utóbbi, elszakadva a keresztény teológiától az emberi erkölcsöt és a tapasztalás által támogatott józan ész tekintette a természetjog forrásának, és végső soron

⁹² PRAY György: *Specimen Hierarchiae Hungaricae complectens seriem chronologicam archiepiscoporum et episcoporum Hungariae [...]*, Pars I: *De archiepiscopatu Strigoniensi et ejus suffraganeis*. Posonii et Cassoviae: Landerer 1776.

⁹³ WAGNER Károly: *Collectanea genealogico-historica illustrium Hungariae familiarum quae jam interciderunt ex MS potissimum eruit et scutis gentilitiis auxit Carolus Wagner [...]*. Budae: Typis Universitatis 1778. A műről említést tesz: TÓTH Gergely: „Theatrum Nobilitatis Hungaricae.” Bél Mátyás családtörténeti kutatásai. In: *Fons* 17/3 (2010), 335.

⁹⁴ [...] ac inprimis admirandam illam ingenii Tui ubertatem non minus, quam celeritatem, qua cum aliarum rerum, tum Iuris, cuius, ut ait Tullius, summo semper in honore fuit cognitio, scientias ita exhaustisti, ut rae doctrinae Tuae amplitudo vel doctissimos rapiat in admirationem. Viderunt istud adhuc et stupuerunt, quot quot Regiones nostrae maiora numerant Iustitiae Tribunali, quibus aut Delegatus Regius, aut Iudex, aut Praeses adfuisti [...]” Wagner, [*3r].

⁹⁵ FILO János: *Jus naturae pro novello in vinea Domini operario deductum ex demonstrato fine hominis*, Tirnaviae: Literis regiae Universitatis Budensis, 1781. Filó Jánosról lásd: Zelliger, 128–129; Kollányi, 380.

az alattvalóknak az uralkodó iránti, társadalmi szerződésen alapuló feltétlen engedelmességét szorgalmazta.⁹⁶ Míg a korabeli jogbölcseleti tárgyú művek elsősorban Martini tételeinek egyszerű bemutatásaként, illetve magyarázataként értékelhetők, addig Filó műve „retrográd módon” a skolasztikus erkölcsstan talaján álló egyházi természetjogi felfogást igyekezett védelmezni.

Természetesen közel sem értünk végére a Batthyány Józsefnek dedikált műveknek, de talán már az eddig felsorolt, bemutatott írásokból is képet alkothatunk az érsek-bíboros mecénási szerepköréről. Láthatjuk, hogy a legkülönbébb tudományokban születtek művek anyagi, illetve intellektuális támogatásának köszönhetően. Nyugodtan kijelenthetjük: mecenatúrája épp olyan színes és sokrétű, mint amilyen színes és komplex egyéniség volt ő maga.

⁹⁶ SZABADFALVI József: *A magyar jogbölcseleti gondolkodás kezdetei. Werbőczy Istvántól Somló Bódogig.* Budapest: Gondolat 2011, 17.